

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
співробітник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті висвітлюються спроби творення археологічної карти міста Кам'янець-Подільського протягом 60-90-х рр. XX ст., подається спроба створення такої карти за результатами виявленого на сьогодні матеріалу.

Ключові слова: археологічна карта, Кам'янець-Подільський, археологічні дослідження, С. К. Шкурко, Л. І. Кучугура.

На сьогодні існує потреба створення археологічної карти Кам'янець-Подільського, культурні нашарування на території якого представлені періодом від палеоліту й до сучасності. У зв'язку з активним проведенням відбудови втраченої історичної забудови та охоронних археологічних досліджень, пов'язаних з нею, накопиченням значного археологічного матеріалу в ході робіт Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (до 1 червня 2016 року – постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» ДП «ОАСУ» «Подільська археологія»), на сьогодні виокремилася потреба створення археологічної карти міста на основі досвіду попередників з внесенням доповнень та коректив відповідно до новоявлених даних з археології міста.

Зауважимо, що робота над археологічною картою Кам'янець-Подільського не є чимось новим. Цей процес ще у 60-70-х рр. XX ст. був запущений Сергієм Кириловичем Шкурком, який протягом довгого часу проводив археологічні дослідження на території Старого міста та наглядів за земляними роботами. Йому вдалося створити археологічну карту міста, яка, на жаль, так і не побачила світ за життя автора і залишалася до 2017 року в машинописному варіанті [36]. Значно пізніше піднімала проблему створення археологічної карти Кам'янець-Подільського Л. І. Кучугура [19].

Одразу зазначимо, що автор дослідження не претендує на вичерпність і повноту, адже виявляються нові документи, що стосуються археологіч-

ного вивчення Кам'янца-Подільського, а також постійно накопичується все новий і новий матеріал. У цій статті автор обмежується короткою хронологією фіксації різночасових нашарувань різними дослідниками тих чи інших археологічних періодів. Враховуючи обмеженість за обсягом публікації, береться період від палеоліту до XII-XIII ст. Для доби Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу необхідні окремі карти з точністю до 25 років. Археологічні періоди наносяться на окремі сучасні карти міста.

На сьогодні найдавніші археологічні знахідки виявлені в Кам'янці-Подільському відносяться до періоду пізнього палеоліту (мал. 1). На території дендропарку над каньйоном на лівому березі Смотрича 1970 року Стефанія Едуардівна Баженова обстежила кістки мамонта, які виявили в яру навпроти колишнього кінотеатру ім. Войкова. Поруч було зафіксовано пізньопалеолітичні крем'яні знаряддя [18, с. 20]. 2015 року в ході охоронних археологічних досліджень по вулиці Зарваській, 7/1 автором при зачистці стовпової ями, яка заходила в материкову породу, виявлено крем'яний скребок, який відноситься до вказаного періоду [30]. Цього ж року П. О. Нечитайлом у ході охоронних археологічних досліджень по вулиці Довгій, 2/11 знайдено крем'яну патиновану пластину, яка може бути віднесена до пізнього палеоліту [33, арк. 17, 52]. Маємо також інформацію про знайдення О. П. Чернишом у 1947 р. в ур. Татариски «уламка пластини верхне-палеолітичного віку і одного трьохкутного відщерб, можливо – мустьєрської доби» [34, с. 345]. У С. К. Шкурка знаходимо інформацію про знайдення ним у 1966 р. «крем'яних розробок» в ур. Татариски та біля струмка за банком біля сходів (території сучасного Лебединого озера) [38, с. 46]. Також на археологічній карті Л. І. Кучугури позначено палеоліт в ур. Зінковецьке поле, на Новому плані приблизно в районі сучасної вулиці Пушкінської та північній частині Кам'янца-Подільського (можливо район вулиці Чехова) [19, с. 278]. Однак у публікації не вказано де, коли і ким матеріал зафіксований, тому інформація потребує перевірки.

Що стосується мезоліту та неоліту, то на сьогодні немає знахідок, які б підтверджували наявність археологічних нашарувань цих періодів на території Кам'янца-Подільського. Єдиною інформацією про мезолітичні знахідки є свідчення С. К. Шкурка, що він «на Руському ринку біля нещодавно збудованих будинків знайшов тонко оброблений крем'яний різець епохи мезоліту» [38, с. 5].

Водночас надзвичайно потужно представлено трипільську культуру. До теми ареалу поширення згаданої культури на території Кам'янца-Подільського ми вже зверталися [31], тому подаємо інформацію в скороченому вигляді.

Вперше нашарування трипільської культури на території міста зафіксовані О. П. Чернишем у 1947 р. Ним встановлено, що «увесь лівий схил

Підзамчиського яру зайнятий трипільським поселенням... Поселення тягнеться вздовж цієї балки на 1 ½ км.». Друге поселення трипільської культури дослідником виявлено «на правому боці Підзамчиської балки недалеко від с. Козачок (сьогодні північно-західна околиця с. Довжок, яке по суті є передмістям. — Авт.)». Ще два поселення зафіксовані в ур. Татариски навпроти Старого замку та біля села Кубачівка (сучасне с. Смотрич, передмістя Кам'янця-Подільського) [34, с. 345].

1955 року краєзнавцем М. С. Борковським в ур. Татариски повторно обстежено трипільське поселення [38, с. 47]. Цього ж року М. С. Борковським зібрано матеріали трипільської культури біля Кубачівки та в центрі Старого міста на площі Польський ринок [1, арк. 2; 38, с. 46; 23, с. 41].

1958 року Сергієм Шкурком у ході нагляду за земляними роботами відкрито багаточарове поселення в Парку танкістів, де зафіксовано матеріали трипільської культури без зазначення періоду [1, арк. 8; 2, арк. 16]. Наступного року цим же дослідником зафіксовано трипільську культуру в передмісті Цибулівка біля млина [38, с. 46]. Того ж 1959 року на замковому подвір'ї біля башти Папської директором Кам'янець-Подільського музею-заповідника Григорієм Хотюном та Сергієм Шкурком виявлено трипільські старожитності [35, с. 138-139].

1960 року С. К. Шкурком повторно обстежено виявлене О. П. Чернишом трипільське поселення в передмісті на хуторі Козак [38, с. 46]. 1961 року цим же дослідником виявлено трипільські старожитності по вулиці Татарській, 17. На сьогодні це найпівнічніша точка Старого міста, де знайдено трипільську культуру [38, с. 9; 23, с. 41]. 29 жовтня 1961 року Сергій Кирилович Шкурко разом з інженерами М. С. Борковським, О. Романовим та працівником бавовняної фабрики В. І. Кареловим провели огляд траншеї по провулку Кузнечному (нині без назви, з'єднує площу Польський ринок з вулицями Францисканською та Кузнечною) за 24 м від фасаду друкарні в напрямку бавовняної фабрики, де на глибині 1,4-2,0 м залягав бурий лесовидний суглинок з фрагментами «неорнаментованої кераміки раннього етапу трипільської культури» [1, арк. 1]. Кілька днів раніше С. К. Шкурко зафіксував трипільські матеріали на глибині 2,0 м у траншеї навпроти друкарні [1, арк. 2].

1963 року Сергій Кирилович у східній частині подвір'я швейної фабрики (площа Вірменський ринок) в 6-7 м від стіни будівлі на глибині 1,5 м зафіксував трипільську піч та велику кількість керамічного матеріалу [38, с. 37], знахідки трипільської культури зафіксовані також на північно-західному куті будинку по площі Вірменській, 8 та у дворі будинку, біля південно-східного та південно-західних кутів швейної фабрики, північно-західного кута пожежної частини (площа Вірменський ринок, 10), на куті Вірменського ринку та вулиці Домініканської, по вулиці Іоанно-Предтеченській біля галереї мистецтв

музею-заповідника та на куті вулиць Довгої та Іоанно-Предтеченської [36, с. 42-45, 47]. Того ж року трипільські старожитності виявлені на території Руських фільварок поблизу місця розташування неіснуючого Воскресенського монастиря поруч з тогочасним володінням Ганни Сингалевич [38, с. 46]. 1966 року матеріали пізнього етапу трипільської культури виявлено на вулиці Іоанно-Предтеченській. Вздовж східної стіни будинку за адресою Іоанно-Предтеченська, 4 вдалося зафіксувати пізньотрипільське житло. Тут же в котловані на глибині 0,8 м знайдений матеріал, який відповідає трипільлю [38, с. 14, 42]. Того ж року трипільську культуру (ранній етап) виявлено біля Іоанно-Предтеченської церкви, на вулиці Довгій біля колонки навпроти згаданого вже храму [38, с. 40-42]. 1968 року трипільські старожитності виявлено Сергієм Шкурком по вулиці П'ятницькій, 11 [36, с. 51]. Крім того в 60-х роках С. К. Шкурком виявлено трипільський матеріал біля міської друкарні на глибині 0,7 м, де зафіксовано ями однакового діаметру та глибини з трипільським заповненням [38, с. 12], біля Вірменського колодязя, де зібрано велику кількість трипільських крем'яних скребків [38, с. 12], на площі Вірменський ринок біля будинку канцелярії губернатора, між приміщенням швейної фабрики та будинком площа Вірменський ринок, 7 [38, с. 39], вздовж будівлі швейної фабрики на Вірменському ринку, при чому місцями виявлено скупчення кераміки [38, с. 40]. Також у 60-х роках трипільську культуру виявлено Тамарою Сис в ур. Зінковецьке поле [38, с. 46].

Трипільські нашарування виявлені в ході архітектурно-археологічних досліджень 1961-1969 рр. на території подвір'я Старого замку під керівництвом Є. М. Платицької та І. С. Винокура [28, арк. 8, 26; 29, арк. 14, 17, 23; 35, с. 138; 37, с. 83].

У 2008 та 2010 рр. на території Північного двору Старого замку було проведено масштабні археологічні дослідження під керівництвом Л. І. Виногородської. У ході робіт виявлено матеріал Трипільської культури етапів початку середнього VI (борисівський тип), заключна фаза VI/ВП (заліщицька група) та фінал СП (гординештський тип) [22, с. 16]. При цьому зафіксовано штучно вибиті в скелі рови, що йшли по периметру схилу півострова, на якому розміщується фортеця, які відігравали роль укріплення і відносяться до трипільського часу [11, с. 126; 21, с. 55-56].

2012 року трипільські матеріали виявлено біля Вірменського бастиону, по вулиці Францисканській [4, с. 303]. Наступного, 2013 року, знайдено пізньотрипільське житло на площі Польський ринок, 3/2А. Було відкрито лише його північно-східний кут, який знаходився на території власника ділянки, який замовив проведення археологічних досліджень, а вся інша його частина залягала під проїжджою частиною історичного провулку Ламаного. Знайдений об'єкт було законсервовано і досліджено 2015 року.

Крім того трипільську культуру зафіксовано на площі Вірменський ринок поруч з фундаменти будівлі Вірменського магістрату та ін.

2014 рік знову позначився фіксацією трипільських старожитностей у кількох місцях Старого міста. На початку польового сезону культурний шар виявлений за адресою вулиця Францисканська, 10. Пізніше у двох шурфах та траншеї трипільську культуру знайдено на площі Польський ринок, 3/1. Стратиграфічний зріз показав, що нульовою (нівелюючою) відміткою для середньовічного міста постав верхній шар трипільської культури [5, с. 67-69].

2015 року в ході розкопок за адресою вулиця Зарванська, 7/1 зафіксовано нашарування трипільської культури етапу СІ. Також трипільські старожитності простежені під час археологічних досліджень по вулиці Татарській, 17/1. Цього ж року експедицією Інституту археології під керівництвом Д. К. Черновола проведено дослідження трипільського житла, виявленого 2013 року В. П. Мегеєм та П. А. Болтанюком. Встановлено, що матеріал відноситься до етапу СІ. Тоді ж під час археологічного нагляду за земляними роботами трипільські житла зафіксовані по вулиці Татарській та на площі Вірменський ринок.

Унікальним став сезон 2016 року, коли в розкопі №2 на Польському ринку вдалося виявити єдину на сьогодні ливарню трипільської культури на теренах України. Серед знахідок представлені численні фрагменти мідних виробів та металевого шлаку, ливарні тигелі, вироби з кістки, кременю та кераміку. На сьогодні керівником розкопу Д. К. Черноволем завершується підготовка фундаментальної роботи, присвяченої ливарні та нашаруванням трипільської культури на площі Польський ринок. Трипільський культурний шар виявлений і в розкопі №3 того ж року та по вулиці П'ятницькій і у сквері по вулиці Князів Коріатовичів дещо вище Лебединого озера (див. мал. 2-4).

Що стосується доби бронзи, то на сьогодні немає знахідок, які б точно вказали на наявність нашарувань цієї епохи на території міста. Ми володіємо інформацією про знахідки «доби пізньої бронзи та раннього залізного віку» в ур. Татариски та біля міської друкарні (сучасна адреса площа Польський ринок, 18) [12, с. 7-8.]. Проте точно невідомо до якої ж саме епохи можна віднести ці знахідки. У книзі «Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список» (1966), у роздільнику присвяченому добі бронзи, знаходимо інформацію, що з Кам'янця-Подільського походить скарб бронзових кельтів [2а, с. 370]. У вересні 1964 року Сергій Кирилович Шкурко в ур. Татариски зібрав матеріал, який він відніс до культури шнурової кераміки [1, арк. 8]. Але тут необхідно відзначити, що в згаданому урочищі присутній трипільський матеріал, який має заглиблену орнаментацию, яка нагадує орнаментування шнуровиків. Теж саме стосується і кераміки з Ю-

анно-Предтеченської, 4 та нашарувань у північній частині Старого замку. Л. І. Кучугура подає у своїй археологічній карті міста 7 місцезнаходжень доби бронзи в Старому місті, на Новому плані, Руських фільварках, Підзамче, у Старому замку та ур. Татариски [19, с. 278]. Однак немає згадок про те ким і коли були знайдені матеріали, використовуючи, очевидно, вищенаведену інформацію С. К. Шкурка. Отже, питання наявності культур доби бронзи на території Кам'янця-Подільського залишається відкритим.

Не виникає запитань стосовно наявності на території Кам'янця-Подільського нашарувань раннього залізного віку, а саме пам'яток пізньочорнолісько-жаботинського типу. Так, 1958 року Сергій Шкурко в Парку танкістів біля самого пам'ятника проводив нагляд за земляними роботами. Ним було зафіксовано нашарування, які він відніс до скіфського часу [1, арк. 8; 2, арк. 16]. У листопаді 1961 року С. К. Шкурко біля південно-західного кута швейної фабрики (площа Вірменський ринок) знайшов бронзову сокиру-кельт, яку І. С. Винокур датував VIII ст. до н. е. [1, арк. 4; 2, арк. 4]. Потужні археологічні нашарування пізньочорноліського часу зафіксовано на території Північного двору Старого замку під час археологічних досліджень 2007 року під керівництвом А. Ф. Гуцала та 2008 і 2010 рр. під керівництвом Л. І. Виногородської [6; 9; 15, с. 206, 208]. Матеріали пізньочорнолісько-жаботинського типу виявлені і в ході досліджень біля Вірменської ратуші на площі Вірменський ринок у 2013 р., по вулиці Францисканській, 10 у 2014 р., Зарванській, 7/1 [30] та вулиці Довгій, 2/11 у 2015 р. [20]. 2016 року обстеження поселення Зіньківці провели О. Д. Могилів та П. О. Нечитайло, яке вів до наукового обігу М. Б. Петров, атрибутувавши його як скіфське городище VII-IV ст. до н. е. із залишками валів [23, с. 42]. Олександр Могилів та Павло Нечитайло встановили, що найбільш насичена знахідками південно-східна частина мису на площі 160×130 м. Зібраний матеріал відноситься до передскіфського часу і представлений фрагментами горщиків, прикрашеними по корпусу валиком із зачіпами, з кінцями, що заходять один за інший [20, с. 57]. Старожитності раннього залізного віку виявлені в ур. Татариски. М. Б. Петровим поселення скіфського часу зафіксовано на Біланівці [23]. 2017 року П. О. Нечитайло зафіксував поселення раннього залізного віку на північ від села Зіньківці. Наразі матеріал проходить етап датування та атрибутування. Також знахідки матеріалів раннього залізного віку показані на археологічній карті Кам'янця-Подільського Л. І. Кучугури в південній частині Нового плану [19, с. 278].

Надалі до періоду черняхівської культури II-V ст. н. е. ми не маємо на сьогодні жодних знахідок. Черняхівська культура ж знайдена в багатьох місцях Кам'янця-Подільського. Так, 1958 року Сергій Шкурко в Парку танкістів зафіксував знахідки черняхівської культури [2, арк. 16]. 27 квітня 1967 року на садибі М. Є. Артемова по вулиці Ленінградській, 55 (сучасна вулиця Лесі

Українки) С. К. Шкурком виявлено нашарування черняхівської культури. 12 травня Сергій Кирилович по вулиці Князів Коріатовичів неподалік від сільськогосподарського магазину зібрав фрагменти черняхівської кераміки [1, арк. 8; 38, с. 2]. 13 квітня 1968 року ним також знайдено кераміку цієї культури за 100 м від центрального корпусу Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка [38, с. 47-48]. Наявність шару черняхівського часу в районі Парку танкістів підтверджується розвідками 2016 року. Окрім того, 2016 року автором зібрано черняхівську кераміку в зрізі ґрунту на схилі північніше Лебединого озера. 1973 року С. К. Шкурком черняхівську кераміку зібрано в ботанічному саду, а 27 лютого 1975 року – в парку навпроти вулиці Годованця [36, с. 31]. М. Б. Петровим черняхівські поселення обстежене в південно-західній частині ботанічного саду, зафіксовано в ур. Татариски та на землях хутора Козак у передмісті [23, с. 42]. 1969 року бронзову черняхівську фібулу знайдено Є. М. Пламеницькою в ході архітектурно-археологічних досліджень Старого замку [29, с. 26]. Відкритим залишається питання наявності черняхівського культурного шару на території Старого міста. У листопаді 1961 року у дворі сільськогосподарського технікуму поруч з міською друкарнею на глибині 1 метра С. К. Шкурком знайдено поліровану кістяну ручку довжиною 9 см з гостро заточеним конусовидним краєм. Працівники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Т. А. Сис та Н. К. Козлова віднесли знахідку до II ст. н. е. й атрибутували її як знаряддя, яке використовували римляни як писальну паличку для писання на глиняних та дерев'яних воскованих табличках [1, арк. 4]. Там же було знайдено денарій Траяна (98-117 рр. н. е.) [2, арк. 6]. Найімовірніше, знахідка денарія й послужила за датуючий матеріал Тамарі Сис та Ніні Козловій. Окрім того поселення черняхівської культури показані на археологічній карті Л. І. Кучугури на Підзамче та Новому плані в районі вулиці Пушкінської [19, с. 279].

Окремо варто звернути увагу на знахідки римських монет. С. К. Шкурко у своїх записках залишив інформацію, що протягом 200 років (на 1968 р.) на території міста знайдено «170 монет римлян і греків», а протягом 1958-1968 рр. – 12 [2, арк. 6]. Стосовно знахідок 50-60-х рр. запитань не виникає, оскільки Сергієм Кириловичем чітко розписані роки і місця знахідок. А от стосовно загальної кількості, до того ж з 1760-х рр., коли така інформація в місті практично не фіксувалася, то є певні сумніви. За свідченням Юхима Сіцінського, на 1909 р. у Давньосховищі серед 455 римських монет був тільки один срібний денарій Марка Аврелія 176 р. н. е., який знайдений у передмісті Кам'янця с. Довжок 1884 року і переданий 1892 року Володимиром Антоновичем [32, с. 61]. У рукописі Ю. Й. Сіцінського «Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави», який готується до друку, підготовленому в середині 20-х рр.

XX ст., згадано два римських денарія з території Кам'янця-Подільського: Марка Аврелія, про який йшла мова вище, та Антоніна Пія. І до 1952 року, коли М. Ю. Брайчевський придбав у місті мідну римську монету Філіппа Араба [7, с. 187], у нас немає свідчень про знахідки римських монет на території Кам'янця-Подільського. Звідси й постає логічне запитання: звідки взята цифра в 170 одиниць? 1958 року по вулиці Уральській неподалік скверу Гунські криниці знайдено римський денарій [2, арк. 16]. Того ж року майстер тютюнової фабрики, колекціонер М. І. Задорожний біля бастіону Руської брами знайшов 2 дрібні монети Агріппи (I ст. до н. е.), Марка Аврелія (161-180 рр.) та денарії Антоніна Пія (138-161 рр.) і Гордіана III (238-244 рр.) [1, арк. 5]; М. С. Борковський у викиді ґрунту з будівельного котловану по вулиці Шпитальній знайшов ще одну римську монету [2, арк. 14]. У жовтні 1961 року учень Олександр Клейн біля міської друкарні знайшов срібний денарій Траяна (98-117 рр.). У листопаді того ж року біля друкарні знайдено ще один денарій Траяна. 1962 року колекціонер В. П. Руцький на березі Смотрича на Польських фільварках навпроти Замкового мосту знайшов срібний денарій Траяна [1, арк. 5]. У червні 1964 року В. П. Руцький біля Францисканського костелу зафіксував срібний денарій Антоніна Пія, ще один срібний денарій знайшов В. Пасічник [2, арк. 14].

Представлені також на території міста старожитності ранніх слов'ян VI-VIII ст. Старожитності празько-корчацької культури та раннього періоду культури Лука-Райковецька зафіксовані 1967 року С. К. Шкурком у Парку танкістів [38, с. 2], пізніше поселення обстежив М. Б. Петров. Окрім того Миколою Борисовичем зафіксовано празько-корчацьку культуру на території ботанічного саду [23, с. 43].

Зафіксовано також велику кількість пам'яток давньоруського часу.

Протягом 1963-1969 рр. на території Старого замку проводилися археологічні та археолого-архітектурні дослідження, що дали можливість виявити потужний давньоруський культурний шар. Археологічні дослідження зокрема проводив слов'янський загін Подільської комплексної археологічної експедиції. У ході досліджень було виявлено не лише культурний шар, але й фортифікаційні та житлові об'єкти XII-XIII ст. Давньоруський шар було знайдено на території, яка прилягає до башти Денної. Під західною стіною згаданої башти, на глибині 1,2-1,25 м також було виявлено нашарування XII-XIII ст., кераміка з якого належала до I та IV типів за класифікацією М. В. Малевської [21, с. 54; 14, с. 14; 25, с. 140; 23, с. 53].

У ході археолого-архітектурних досліджень башти Денної було встановлено, що в її основі лежить невелика прямокутна вежа початку XIII ст. Між баштами Денною та Малою розчищено мур, довжиною 20 м. Він мав зубці-мерлони, висота яких становила 0,9 м, ширина – 0,8 м, а відстань

між ними – 0,8 м. Хімічний аналіз розчину зі стін, проведений лабораторією петрографії Київського державного (нині – національного) університету ім. Т. Г. Шевченка 1967 року, дав підставу С. Нашивенку датувати будівництво періодом Київської Русі [26, с. 139; 14, с. 14; 13, с. 54; 23, с. 54].

Первісне ядро замку закінчувалася біля башти Малої, на що вказує закінчення культурного шару. Зі східного боку перед цією баштою виявлено залишки невідомої раніше круглої вежі. Її діаметр сягав 2,6 м, а товщина стін – 1,3-1,6 м. У східному напрямку від неї тягнувся кам'яний мур, товщиною близько 2 м. Це дозволило Є. М. Пламєницькій висловити думку, що башта була кутовою і датувати її початком XIII ст. [27, с. 135; 21, с. 56; 14, с. 15; 23, с. 55].

Значні відомості було отримано в ході розкопок за 6 м від башти Ласької та 20 м від західного муру. У процесі розчистки вдалося виявити рештки овальної вежі, діаметром 7,2 м при товщині стін 1,6 м. Датували її серединою XIII ст. З північного боку від башти зафіксовано кам'яний мур, товщина і напрямок якого співпадали з напрямком і товщиною стіни, яка тягнулася від башти Малої. Євгенія Пламєницька датувала цю стіну серединою XIII ст. Ця стіна захищала дитинець з півночі. Рештки кам'яного муру було виявлено і між баштами Лаською та Денною, що, найімовірніше, обмежував дитинець з півдня [14, с. 15; 23, с. 56].

Цінний матеріал виявлено 1966 року в західній частині замкового подвір'я в 50-метровій траншеї. Знайдено потужний культурний шар з типовою керамікою XII-XIII ст., а також на протязі 18 м суцільний 1,5-метровий горілий шар, який пов'язують з внутрішньовальними конструкціями [25, с. 140-141; 14, с. 15].

Культурний шар XII-XIII ст. зафіксовано і в 26-метровій траншеї, закладеній від башти Денної в північно-східному напрямку. У ній знайдено керамічний матеріал XII-XIII ст., дві намистини і уламок скляного браслета світло-зеленого кольору. 1979 року на місці Пільної брами виявлено рів, який оточував давньоруський дитинець з напільного боку [14, с. 15; 23, с. 56].

Археологічні дослідження Старого замку були продовжені лише в 2007-2008 (район фундаментів башти Чорної) та 2010 рр. (західна половина Північного бастиону). У ході досліджень було виявлено давньоруський культурний шар XII-XIII ст. потужністю 0,2 м. Крім того в стратиграфії траншеї №2 чітко простежувався насип валу з потужним культурним шаром, товщиною 0,25-0,3 м [11, с. 126]. Нові дослідження дали змогу встановити, що давньоруський дитинець займав значно більшу територію, ніж вважали досі дослідники.

Потужний культурний шар періоду Київської Русі знайдено і на території Старого міста. Його було виявлено в північній частині Старого міста, каньйо-

ні річки Смотрич, Польському і Вірменському ринках, на вулиці П'ятницькій, східних схилах півострова, в південних кварталах, неподалік Руської брами [14, с. 15; 13, с. 58; 23, с. 59]. Так, у північній частині Старого міста вздовж правого берега Смотрича на глибині 0,2-0,35 м знайдено горіле дерево та кераміку XII-XIII ст. [23, с. 59]. 1962 року Сергій Шкурко біля Домініканського костелу виявив «кераміку XI-XII ст.». наступного року ним же та розі вулиць Довгої та Іоанно-Предтеченської знайдено матеріали XII ст., а біля південно-західного кута швейної фабрики на Вірменському ринку – XI ст. 1964 року дослідник навпроти костелу під кам'яною огорожею поруч з Триумфальною аркою зібрав кераміку XI-XII ст. [36, с. 45, 57, 53, 55]. 1966 року С. К. Шкурко у південній частині сучасної вулиці Зарванської зафіксував обпалені кам'яні плитки, сліди червоної фарби, кераміку, які співробітник Інституту археології В. К. Гончаров датував VIII-IX ст. [38, с. 13]. Того ж року давньоруський матеріал зібрано у дворі друкарні (площа Польський ринок, 18) [36, с. 53]. Цим же дослідником за 37 м від огорожі ЗОШ №1 у напрямку Гончарської башти на глибині 1,8 м виявлено керамічний матеріал, який Б. О. Тимошук та І. С. Винокур датували IX-X ст. [38, с. 14; 37, с. 83-84]. Маємо також згадку І. С. Винокура про розчистку під час земляних робіт напівземлянки (лінзоподібне заглиблення) з ліпною керамікою IX-X ст. 1967 року Сергієм Шкурком знайдено матеріал IX-X ст. (потужність 0,08-0,1 м) у котловані будинку по вулиці Іоанно-Предтеченській, 4 [38, с. 42]. Кераміку IX-X ст. (за його ж інформацією в іншому джерелі – VIII ст. [36, с. 68]) також виявлено в траншеї поблизу Новопланівського мосту біля газетного кіоску [38, с. 47]. Дещо пізніше в траншеї вздовж приміщення швейної фабрики на Вірменському ринку дослідник зафіксував матеріал XII-XIII ст., представлений розплавленим сріблом, склом, кістками та керамічними виробами. Його потужність становила до 0,7 м [38, с. 14]. 1968 року С. К. Шкурко зібрав кераміку XII-XIII ст. біля будинку по вулиці П'ятницькій, 11 [36, с. 51]. Також за інформацією дослідника ним біля будинку по Іоанно-Предтеченській та школярем Дмитром Боярським знайдено ромбічні стріли, які він датував VIII-IX ст. [36, с. 64].

Особливо цінні пам'ятки виявленні на Польському ринку. 1979 року при прокладанні траншеї під газ, орієнтованої по лінії південь-північ, вздовж будинків №12, 10, 8 та ЗОШ №1 на глибині 0,9-1,6 м було знайдено чотири житла XII-XIII ст. Перше знаходилося навпроти будинку №8, інші – на північ від нього в напрямку вулиці Зарванської. Всі будівлі знищені пожежею [23, с. 60]. 1981 року на площі Польський ринок, 4а на глибині 2,75 м виявлено рештки двоповерхового деревоглинобитного житла кінця XII – початку XIII ст. Орієнтоване воно було за сторонами світу. Низ житла заглиблений у материк на 0,37-0,45 м. Його заповнення складалося з обуглених та зіглілих брусів і стовпів. Дослідження встановили, що будівля становила зруб з

дубових колод «в обло» (їх діаметр 0,19-0,24 м). Довжина будинку 5,25 м, ширина – 3,2 м (частину будівлі перерізали кам'яні фундаменти XIV-XV ст.). У нижньому поверсі споруда була двокамерною з перегородкою з дошок, які кріпилися до стовпа. У північно-західному куті південної камери знайдено на півовальну глинобитну піч з черинню (0,95×0,7 м). Дослідники констатували, що в центральній частині Старого міста (вулиці Зарванська, П'ятницька, площа Польський ринок) локалізація давньоруських житл дещо співпадала з розміщенням пізньосередньовічних кам'яних будинків. На основі цього вони дійшли висновку, що окремі вулиці Старого міста існують ще з XII-XIII ст., а остаточно сформувалися вони в XV-XVI ст. [14, с. 16; 23, с. 61-62; 13, с. 58].

Під час досліджень у 1983-1984 рр. Іоанно-Предтеченської церкви «Укрпроектреставрацією», у східній частині південної апсиди на глибині 2,7 м було знайдено хрест-енколпійон XIII ст. [23, с. 64].

Стосовно значної кількості різночасових поселень періоду Київської Русі на території Старого міста, то доктор історичних наук Іон Винокур дійшов висновку, що в IX-X ст. виникає гніздо поселень на території півострова, які в XI-XIII ст. зрослися і стали ранньофеодальним містом.

Неочікувані результати для дослідників історії Кам'янця-Подільського принесли археологічні розкопки 2012 року біля Вірменського бастиону. На прилеглій до нього з півночі території виявлено давньоруський шар потужністю 0,5 м. На північ від культурного шару було розкопано давньоруський вал та рів перед ним. Глибина рову становить 1-1,3 м, ширина – близько 6 м. Він перетинає терасу зі сходу на захід. Вал являє собою земляний насип, висотою 0,8 м і шириною 6,5 м, від рову він відділявся бермою. Для укріплення зовні вал скріплювався дерев'яними прокольних та поперечними балками, які кріпилися «в обло» [3, с. 153]. Таким чином ми можемо констатувати наявність укріплень кінця XII-XIII ст. і на території посади, що ставить чимало запитань, до того ж незрозумілим на сьогодні видається трасування валу і рову – не паралельно до кромки каньйону, а перпендикулярно. Відповіді на ці запитання можуть дати тільки подальші археологічні дослідження прилеглої до Вірменського бастиону території.

Численні поселення давньоруського періоду розташовані і в передмістях. Ще 1876 року на Руських фільварках було знайдено фундаменти, які краєзнавець Мойсей Доронович атрибутував як залишки Воскресенського монастиря і датував їх періодом Київської Русі [24, с. 55]. Тамара Будянська датувала монастир XII ст. [2, с. 10]. 1925 року тут було знайдено лицеvu створку хреста-енколпійона XII – I половини XIII ст. Виготовлений він литтям з мідного сплаву, мав різьблення та чернь. Розміри енколпійона становлять 4,6×3,8×0,2 см. На сьогодні хрест-енколпійон зберігається в

Києві в Національному музеї історії України [17, с. 119]. 1979 року було проведено розкопки згаданих фундаментів: зі сходу було виявлено рештки стіни, яка йшла півколом (можливо апсида), її висота становила 2,14 м, ширина – 1,43 м. За 6,5 м на північ виявлено рештки іншої будівлі. Дослідники припускають, що це могли бути монастирські келії [23, с. 65]. С. К. Шкурко подає інформацію, що ним зафіксовано нашарування XI-XII ст. біля водопадку (сучасне Лебедине озеро) та у північній частині парку біля будинку культури по вулиці Пушкінській [36, с. 57].

Поселення XII-XIII ст. також відкриті в передмістях Довжок, Татариски (знайдено наконечник стріли XII-XIII ст.), Цибулівка (виявлено поховання з бронзовим браслетом, кільцем та двома срібними скроневими підвісками XII-XIII ст.) [23, с. 65; 13, с. 56; 14, с. 16].

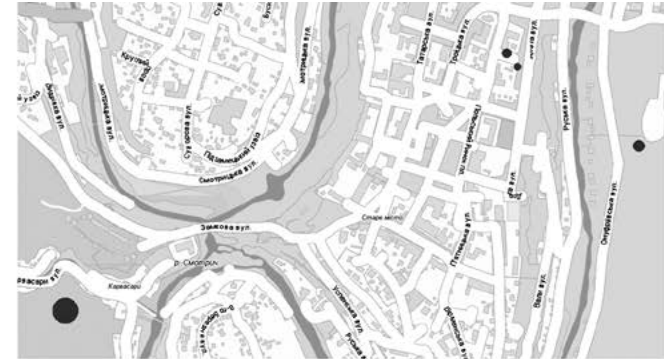
Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-4804, оп. 1, спр. 17, 28 арк.
2. Держархів Хмельницької області, ф. р-4804, оп. 1, спр. 18, 20 арк.
- 2а. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. – К.: Наукова думка, 1966. – 460 с.
3. Болтанюк П. А. Історія розвитку Вірменського бастиону / П. Болтанюк, А. Кулішова, В. Мегей // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 152-157.
4. Болтанюк П. А. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель / П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 300-305.
5. Болтанюк П. А. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському / П. А. Болтанюк, Д. І. Кондратюк, І. О. Старенький // Археологічні студії «Межибіж»: наук. щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 64-73.
6. Болтанюк П. А. Способи орнаментативної посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку) / П. А. Болтанюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 442-453.
7. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 244 с.
8. Будянська Т. М. Замок у Кам'янці-Подільському / Т. М. Будянська. – К., 1961. – 32 с.

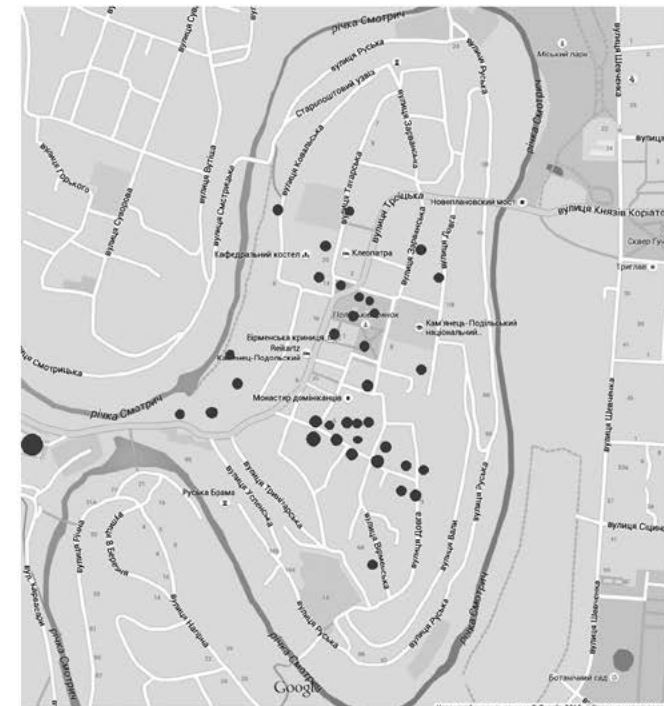
9. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження Північного бастиону замку в Кам'янці-Подільському в 2008-2010 рр. / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології: тези доп. міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура. — Тернопіль: Астон, 2010. — С. 102-104.
10. Виногородська Л. І. Дослідження Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологічні дослідження в Україні. — Київ; Полтава, 2011. — С. 62-63.
11. Виногородська Л. І. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янця-Подільського / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. — С. 126-130.
12. Винокур І. С. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн. — Львів: Каменяр, 1981. — 95 с.
13. Винокур І. С. Про час виникнення Кам'янця-Подільського: погляди дослідників / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1. — С. 53-61.
14. Винокур І. С. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Краєзнавство. — 1999. — №1-4. — С. 10-23.
15. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. / А. Ф. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. — С. 205-209.
16. Гуцал А. Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. — 176 с.; 32 іл.
17. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. — СПб: Петербургское востоковедение, 2003. — 432 с.
18. Кучугура Л. И. Археологические изучения Хмельницкой области в годы советской власти (Лекция) / Л. И. Кучугура. — Каменец-Подольский, 1989. — 54 с.
19. Кучугура Л. І. До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського та його околиць / Л. І. Кучугура // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. — С. 276-279.

20. Могилов О. Д. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї / О. Д. Могилов, П. О. Нечитайло // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. — С. 55-66.
21. Овчинников Е. В. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — С. 54-61.
22. Овчинников Е. В. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. — С. 10-17.
23. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: дис. ... на соиск. степ. канд. ист. наук / Н. Б. Петров. — Киев: ИА НАНУ, 1987. — 246 с.
24. Петров М. Б. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника — важливе джерело для вивчення історичної топографії феодального Кам'янця / М. Б. Петров // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 55-58.
25. Пляменицька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці / Є. М. Пляменицька // Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1968. — С. 139-142.
26. Пляменицька Є. М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пляменицька // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1970. — С. 139-143.
27. Пляменицька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є. М. Пляменицька // Слов'яно-руські старожитності. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 124-144.
28. Пляменицкая Е. М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XII-XVIII вв. — замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1961-1967 гг.) / Е. М. Пляменицкая. — Киев, 1978. — 47 л.
29. Пляменицкая Е. М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника XII-XVIII вв. — замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968-1969 гг.) / Е. М. Пляменицкая. — Киев, 1978. — 29 л.

30. Старенький І. О. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського в 2015 році / І. О. Старенький // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. — Київ: Центр пам'яткознавства, 2016. — Вип. 29. — С. 101-115.
31. Старенький І. О. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. — С. 47-52.
32. Старенький І. О. Формування нумізматичної колекції Подільського єпархіального Давньосховища / І. О. Старенький // Літопис Хмельниччини-2015: краєзн. зб. — Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. — С. 61-67.
33. Строць Б. С. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по вулиці Довгий, 2/11 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області у 2015 році / Б. С. Строць, П. О. Нечитайло, О. А. Пашковський, Д. М. Пефтіць, А. О. Нечитайло. — Кам'янець-Подільський, 2016. — 259 арк.
34. Трембіцький А. М. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) / А. М. Трембіцький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. — С. 344-348.
35. Хотюн Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці / Г. М. Хотюн // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1970. — С. 138-139.
36. Шкурко С. К. Археологическая карта к. Каменец-Подольский
37. Шкурко С. К. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменец-Подольском / С. К. Шкурко // Матеріали I Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1965. — С. 83-84.
38. Шкурко С. К. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменца-Подольского (Старый город) / С. К. Шкурко. — Каменец-Подольский, 1967. — 62 с. // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.



Мал. 1.



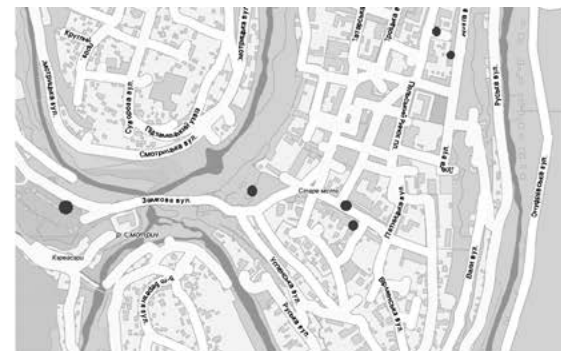
Мал. 2.



Мал. 3.



Мал. 4.



Мал. 5.



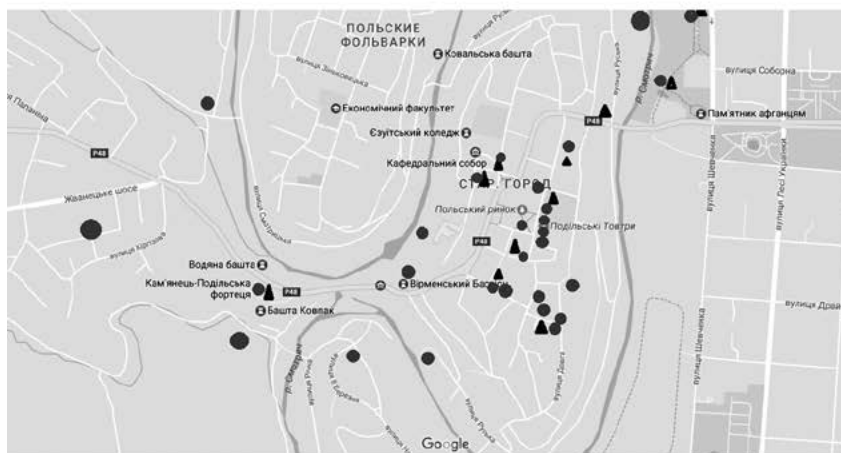
Мал. 6.



Мал. 7.



Мал. 8.



Мал. 9.

Сергій Шур,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник ДІКЗ «Межисібіж»

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ПРАЦЯХ
МИКОЛИ БОРИСОВИЧА ПЕТРОВА (1952 – 2008)**

Матеріал присвячений видатному досліднику історії Кам'яця-Подільського – Миколі Борисовичу Петрову.

Життя і творчість науковця-історика знайшли своє відображення у декількох газетних публікаціях [1], у численних збірках наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету [2]. У них неодноразово йшлося про великий внесок ученого в розробку проблем з історії Кам'янця-Подільського.

Критично до його наукової діяльності поставилась київська дослідниця О. Пламеницька [3]. Між ними розгорнулась масштабна наукова дискусія. В той час, як О. Пламеницька «дорікала» М. Петрову надмірно критичну і зверхню оцінку праць історіографів XIX – початку XX ст., і звинувачувала його у «самолюбстві» та переоцінці власного внеску в дослідження історії Кам'янця [4], М. Петров, у свою чергу, визначав її недостатню ознайомленість з джерелами XV-XVII ст. при дослідженні кам'янецьких старожитностей [5]. Вважаємо, що такі оцінки є наслідком серйозних розбіжностей не лише в світогляді вчених, але й у підході до джерел і методологічних засад при вивченні історії.

Оцінюючи наукову спадщину М. Петрова як історіографічне джерело, слід зазначити, що свої праці він писав на основі великої кількості джерел. Це видно як з приміток до його робіт, так і з самого їх змісту. До джерел він ставився критично, аналізуючи і порівнюючи різні за походженням документи, які потрапляли йому до рук. Учений ввів у науковий обіг значну кількість раніше невідомих архівних документів. При написанні наукових статей використовував чималий масив опублікованих документів і робіт відомих дослідників. У основі методології його досліджень покладений принцип позитивізму. Для об'єктивного подання матеріалу він дотримувався канонів історизму, висвітлення фактів в їх хронологічній послідовності.

У цілому, тематика досліджень М. Петрова поділяється на три провідних напрямки наукового пошуку. Перший з них пов'язаний з дослідженням історії Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.; другий – з історією міст і містечок Поділля та Волині епохи середньовіччя і раннього модерного